

<https://doi.org/10.15407/eip2019.01.070>

УДК 330.3 : 338.43.02

JEL E24, E25, Q01

Бородіна О.М., д-р екон. наук, член-кореспондент НАН України, професор
завідувач відділу економіки і політики аграрних перетворень
ORCID 0000-0002-9937-5907
e-mail: olena.borodina@gmail.com

Прокопа І.В., д-р екон. наук, член-кореспондент НААН України, професор
головний науковий співробітник
e-mail: iprokopa@ukr.net

ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України"

ІНКЛЮЗИВНИЙ СІЛЬСЬКИЙ РОЗВИТОК: НАУКОВИЙ ДИСКУРС

Розглянуто сутнісні ознаки сільського розвитку як багатовекторного процесу, що передбачає не тільки економічне зростання у сільській місцевості, а й вимагає його адаптації до людської поведінки, соціальної та політичної структури сільських спільнот та їх залученості у процеси розвитку, відображає системні позитивні зміни на селі, що ініціюються знизу і підтримуються згори. У такому розумінні сільського розвитку інклюзивність є притаманною йому ознакою.

Показано, що становлення поняття "інклюзивний сільський розвиток" відбувалось у процесі збагачення і конкретизації стосовно сільського сектора суспільства теоретичних концепцій сталого розвитку, інклюзивного зростання та інклюзивного розвитку. Ним визначається такий розвиток, результатом якого є створення сільським жителям умов для: використання в господарській діяльності землі та інших місцевих ресурсів; адекватного розподілу результатів економічного зростання в сільському господарстві та інших галузях сільської економіки; участі в суспільному і громадському житті для згуртування громад і дотримання прав людини. Такий розвиток веде до скорочення бідності, подолання економічного, соціального та політичного вилучення людей, які мешкають у сільській місцевості.

Зазначено, що забезпечення інклюзивного розвитку є функцією державного регулювання національного господарства. Для її виконання в Україні необхідно насамперед забезпечити імплементацію в нормативно-правову базу глобальних Цілей сталого розвитку та завдань щодо їх досягнення шляхом ухвалення закону про Стратегію сталого розвитку до 2030 року, а в частині інклюзивного сільського розвитку – також закону про основні засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку.

К л ю ч о в і с л о в а : інклюзивність, економічне зростання, інклюзивний розвиток, права людини, сільський розвиток, соціальне залучення, Цілі сталого розвитку

Постановка проблеми. При дослідженні проблем інклюзивного сільського розвитку складнощі виникають у двох площинах. По перше, що таке розвиток і яка відмінність між зростанням і розвитком; по-друге, що означає інклюзивність стосовно сільського господарства і сільської місцевості.

© Бородіна О.М., Прокопа І.В., 2019

У принципі різниця між зростанням і розвитком є зрозумілою на загальному (абстрактному) рівні. Зростання характеризується економічним ефектом, у кінцевому підсумку – збільшенням доходу на душу населення. Це вузько визначена технічна концепція, що може бути виміряна і, по суті, вимірюється статистичними показниками. Натомість розвиток не зовсім чітко визначений, принаймні, не настільки точно, як зростання. Розвиток приводить до того, що рівень добробуту виходить за межі простого доходу, а інклюзивна увага приділяється "розподілу" благополуччя у суспільстві. Найвідомішим зразком відмінності між зростанням і розвитком, з точки зору показників, що можуть бути вимірними, є індекс людського розвитку (ІЛР). Як відомо, цей показник поєднує дохід на душу населення країни з двома іншими показниками: освіти (вимірною за рівнем грамотності) та здоров'я (вимірною за тривалістю життя). ІЛР відображає розширення оцінки ефективності країни залежно від доходу на душу населення з урахуванням інших вимірів добробуту людини.

Концептуальні засади формування сутності поняття "сільський розвиток" (rural development) у світовій науці та практиці ідентифікують його як багатовекторний міждисциплінарний процес, який передбачає не тільки економічне зростання у сільській місцевості, а й вимагає адаптації його до людської поведінки, соціальної та політичної структури сільських спільнот та їх залученості у процесі розвитку. Крім цього, з урахуванням специфіки сільських територій сільський розвиток може здійснюватися за умови, що він пристосований до біофізичного та природно-ресурсного потенціалу конкретної місцевості. З цього випливає, що термін "сільський розвиток" асоціюється з процесом розвитку як таким, який відображає системні позитивні зміни у сільській місцевості, що ініціюються знизу і підтримуються певними політичними рішеннями зверху. Останнє свідчить про те, що це політика держави у сільській місцевості, яка включає загальноекономічний, сільськогосподарський, людський і соціальний розвиток; важлива роль відводиться також процесам політичного партнерства, що є його невід'ємною складовою. Таке розуміння сільського розвитку свідчить про інклюзивність цього процесу як притаманної йому ознаки. **Стаття присвячена** дослідженню загальних засад інклюзивного сільського розвитку в контексті еволюції концепцій сталого розвитку, інклюзивного зростання та інклюзивного розвитку.

У найширшому трактуванні *інклюзію* визначають як форму буття, співіснування звичайних людей і людей з обмеженими можливостями, за чи проти якої виступає суспільство та його підсистеми, та щодо якої й ті, й інші члени суспільства мають право вільного вибору [1]. В економічній сфері використання інклюзивного підходу як елемента моделі "справедливого" суспільного розвитку спостерігається із середини минулого століття, коли внаслідок розпаду колоніальної системи на світовій арені з'явилися нові економічні суб'єкти – країни, що розвиваються. Їх намагання встановити контроль над власними ресурсами розвитку наштовхувались на спротив існуючої міжнародної торговельної практики, недосконалість світової фінансової системи, способу управління "пері-

ферійними" територіями. Через це виникла нагальна потреба у новому – інклюзивному – міжнародному економічному порядку, що передбачав би способи включення цих країн у функціонування світової економіки [2]. У практиці міжнародної допомоги країнам, що розвиваються, знайшли застосування заходи з модернізації, які орієнтували на забезпечення їх необхідними технологіями та капітальними трансфертами, створення нових робочих місць, підвищення доходів населення, "омолодження" депресивних секторів економіки та населених пунктів, зокрема у сільській місцевості, тощо.

Поряд із цим ідея інклюзивності набувала дедалі більшого поширення у контексті дотримання прав людини. Необхідність забезпечення захисту найбільш уразливих верств населення та гарантування гідності кожної особи особливо актуалізувалась з другої половини 60-х років, коли у 1966 р. були ухвалені Декларації Організації Об'єднаних Націй (ООН), одна з яких визначала політичні, інша – економічні та соціальні права людини [3]. Проте досягнення зазначеної мети гальмувалося невирішеністю економічних проблем. Зокрема, боргова криза країн, що розвиваються, у 1970-х роках та запровадження програм структурної перебудови і фінансової дисципліни у 1980-х роках призвели до скорочення та подальшого згортання субсидованих програм із розвитку охорони здоров'я, освіти та боротьби з бідністю, що мало наслідком розширення її масштабів та соціального виключення окремих верств населення.

У 90-ті роки більшість країн, що розвивалися, надавали перевагу інклюзивному зростанню та зеленій революції¹ перед розв'язанням соціальних та екологічних проблем. Їх вибір в умовах світової глобалізації та нестабільності спричинювався побоюваннями негативного впливу змін у міжнародній фінансовій та ринковій системах, що зумовило зосередження зусиль на реалізації економічних пріоритетів, у той час як соціальні та екологічні конструкції розвитку розглядалися як вторинні. Надалі дедалі більше уваги приділялося досягненню глобальних екологічних стандартів: інклюзивний розвиток вима-

¹ "Зелена революція" – це комплекс змін у сільському господарстві країн, що розвиваються (виведення сортів рослин, розширення іригації, застосування добрив, пестицидів, техніки тощо), які в 70-ті роки ХХ ст. призвели до значного зростання світового сільськогосподарського виробництва. У 1968 р. директор агентства з міжнародного розвитку США Вільям Гауді назвав ці події "зеленою революцією". У 1970 р. її "батьку" Норману Борлоугу присудили Нобелівську премію миру за досягнення у вирішенні продовольчої проблеми у світі. У Європі і Америці зазначали, що "зелена революція" є "дітищем" Форда і Рокфеллера, які фінансували здійснення відповідних науково-технічних розробок у міжнародних дослідних центрах сільського господарства Мексики та Філіппін. Цими розробками міг скористатися лише заможний фермерський прошарок. У Радянській енциклопедії (1985 р.) зазначається, що "зелена революція" "... викликає такі негативні соціальні наслідки, як масове обезземелення і розорення трудового селянства, поглиблення майнової нерівності, зростання безробіття і злиднів, внаслідок чого зменшується ємність внутрішнього ринку і в підсумку звужується база для зростання сільськогосподарського виробництва". Екологічні наслідки "зеленої революції" доводять, що саме вона призвела до надмірної хімізації сільського господарства, забруднення екосистем, виникнення проблем з пестицидами як джерелами мутацій і ракових захворювань у людей. При цьому вона не вирішила і світову продовольчу проблему, пов'язану з голодом. Навіть сам Норман Борлоуг визнав, що "зелена революція" була тимчасовим успіхом у боротьбі проти голоду і поневірянь.

гає поліпшення управління місцевими ресурсами, оскільки уразливі верстви населення безпосередньо залежать від їх використання.

Хоча у зазначений період інклюзивність не знайшла широкої міжнародної підтримки у політичних рішеннях і практичних діях, деякі банки розвитку звернули увагу на цей підхід і тією чи іншою мірою поступово впроваджували ідеї інклюзивності через доступні фінансові механізми. При цьому суспільна думка приверталася до важливості вирішення екологічних проблем, які разом з економічними та соціальними були визнані основними складовими і вимірами *сталого розвитку*. Комплексне впровадження ідей сталого розвитку виявилось вкрай складним, а подекуди – й неможливим, що зумовлювало поступове поширення компромісних підходів, один з яких виокремився у концепції інклюзивності розвитку. У фокусі його уваги опинилися найбільш та найвразливіші верстви населення [4].

У сучасних умовах ідея інклюзивності активно розвивається і просувається на рівні найавторитетніших світових організацій. У підсумковому документі саміту ООН 2015 р. "Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 р." тема інклюзивності присутня у формулюванні практично усіх 17 затверджених ним Цілей сталого розвитку (ЦСР), а в окремих з них прямо вживається термін "інклюзивний", поданий в українському перекладі словами "всеохоплюючий" і "загальний". В Україні забезпеченню реалізації ЦСР присвячена Національна доповідь "Цілі Сталого Розвитку: Україна", підготовлена Міністерством економічного розвитку та схвалена Міжвідомчою робочою групою високого рівня для організації процесу імплементації ЦСР для України [5].

У зазначених матеріалах ряд положень присвячено питанням інклюзивного розвитку аграрного сектора і сільського соціуму, але вони не охоплюють усього кола найактуальніших завдань, пов'язаних із подоланням економічного, соціального та політичного виключення сільського населення. Між тим різноманітні громадські об'єднання і рухи в усьому світі тривалий час проводять широкомасштабні акції з метою привернути увагу міжнародного співтовариства до того, що люди, які живуть і працюють у сільській місцевості, часто стають жертвами системної дискримінації, порушень прав людини та різних зловживань. Оскільки значна частка доходів селян та інших сільських жителів пов'язана з сільським господарством, лібералізація торгівлі сільськогосподарською продукцією та глобалізація агропродовольчих ринків скорочують їх доступ до засобів існування. В результаті багато незаможних сільських домогосподарств відчувають значні постійні або періодичні потрясіння, що змушують їх ще більше скорочувати споживання і навіть вдаватися до продажу землі та майна для підтримки його рівня. Як наслідок, сільські мешканці відчувають надмірні та стійкі негаразди і не мають змогу реалізувати свої права у виробництві продовольства, розвитку сільської місцевості, політичної включеності.

Селяни з різних країн світу спільними зусиллями домоглися того, що 17 грудня 2018 р. на пленарному засіданні Генеральної Асамблеї ООН

у Нью-Йорку було схвалено Декларацію про права селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості [6]. Ухвалення такої декларації є свідченням того, що країни, які її підтримали, мають намір керуватись положеннями Декларації при вдосконаленні видів національної політики аграрного і сільського розвитку, для захисту таких визначальних прав селян, які сприятимуть інклюзивному сільському розвитку, а саме: права на землю, на працю, соціальний захист, на гідний дохід, на продовольчий суверенітет і екологічну безпеку тощо.

Визначення понять. Хоча термін "інклюзивний розвиток" був запроваджений у науковий обіг у 1998 р., широко вживаним він став лише з 2008 р. Часто його використовували як синонім до терміна "інклюзивне зростання". Однак ототожнювати ці поняття некоректно, оскільки існують сутнісні відмінності між категоріями "зростання" і "розвиток".

Інклюзивне зростання визначається як "зростання, що не лише створює нові економічні можливості, а й забезпечує рівний доступ до них для всіх верств населення, особливо для уразливих його представників" [7]. Підґрунтям теорії інклюзивного зростання виступає збільшення доходів у розрахунку на душу населення в результаті економічного зростання та забезпечення широкого доступу громадян до немонетарних складових добробуту, що стимулюється шляхом активного розроблення відповідної державної політики за участі усіх зацікавлених сторін. Однак надмірне зростання може призвести до надзвичайної концентрації ресурсів, сегментації ринків праці та соціального виключення певних категорій осіб.

Інклюзивний розвиток передбачає не лише економічне зростання, а й упровадження засад прямої демократії (реалізації громадянських, суспільних, політичних прав) та розподілу суспільних благ (послуг закладів охорони здоров'я, освіти, інфраструктури тощо) із залученням до цього процесу всіх членів суспільства [4]. За визначенням В. Косєдовського, сформованим, як він зазначає, на основі узагальнення наукових публікацій, положень документів Програми ООН щодо розвитку, доповідей Світового банку тощо, інклюзивним слід вважати такий тип економічного розвитку, що згуртовує суспільство на шляху дотримання стандартів і засад прав людини, забезпечує всім можливість участі у суспільному і господарському житті та користуванні ефектами економічного зростання, недискримінаційність і відповідальність за прийняття і реалізацію рішень. Він веде до скорочення бідності й дає можливість соціально виключеним людям брати участь у вигодах, що виникають з економічного зростання [8].

У контексті інклюзивного розвитку можна вести мову і про інклюзивний добробут. У цьому понятті акцент зміщується від потоків (доходів) до відтворюваних запасів суспільства – людського та природного капіталу, населення, інституційного середовища та часу. Аналіз свідчить, що позитивне економічне зростання можливе на тлі негативного тренду розвитку інклюзивного добробуту: в цьому випадку переважно людський капітал компенсує втрати природного капіталу. Такий підхід передбачає здійснення інвестицій у від-

новлюваний капітал з метою відтворення суспільного добробуту. Таким чином, основна увага приділяється не швидким темпам зростання, а інвестуванню в добробут населення – у тому числі майбутніх поколінь та управління екосистемними послугами, від яких він залежить [9].

У публікаціях, присвячених дослідженню інклюзивного розвитку та інклюзивного зростання, найчастіше розглядаються такі актуальні завдання:

- вирішення проблем найбільш маргіналізованих верств суспільства (бідних, уразливих, соціально незахищених категорій громадян, жінок, літніх людей тощо) у недискримінаційний щодо них спосіб з метою зменшення соціальної нерівності;
- "оздоровлення" збиткових видів економічної діяльності та депресивних територій, зокрема, через підтримку центрів розвитку у приміських районах, які сприяють створенню нових робочих місць, або інвестиції у розширення місць прикладання праці у сільській місцевості за наявності достатньої мережі об'єктів інфраструктури;
- створення рівних можливостей участі різних верств населення у суспільних процесах;
- цілеспрямоване стимулювання розвитку потенціалу маргінальних груп населення для реалізації наданих можливостей;
- нарощування знань місцевого (корінного) населення шляхом організації ефективного освітнього процесу;
- перерозподіл соціальних переваг, зокрема в дорожньому господарстві, енергетичному секторі, сфері медичних та освітніх послуг;
- реорганізація існуючих владних відносин, відхід від використання суто технократичних підходів;
- визнання звичаїв та/або традиційних прав (зокрема шляхом впровадження правового плюралізму);
- розширення можливостей самозабезпечення для найуразливіших верств населення [10].

У суспільстві, орієнтованому на інклюзивний розвиток, аграрне зростання саме по собі не може бути самоціллю, джерелом валютних надходжень тощо. Забезпечуючи суспільство продовольством та сільськогосподарською сировиною, воно є базовою передумовою і створює можливості сільським спільнотам реалізувати інші важливі завдання, оскільки формує резерви для підтримки охорони здоров'я та навколишнього середовища, освіти та реалізації інших цілей розвитку в сільській місцевості.

Характеристики інклюзивного розвитку певною мірою співпадають з сутнісними ознаками *сільського розвитку*, який визначається як сукупність процесів, спрямованих на поліпшення добробуту, якості життя та якісних характеристик сільського населення на основі зростання сільської економіки, збереження довкілля та розширення доступу жителів до базових послуг [11, с. 3]. Сільський розвиток є успішним тоді, коли він відбувається на базі громад, тобто коли позитивні зміни в сільській місцевості здійснюються самими

громадами на основі наділення їх правами власності/користування, ефективного використання і контролю над локальними ресурсами, забезпечують подолання бідності, а не більш комфортне існування в її умовах [12, с. 3].

Спільним у визначеннях інклюзивного розвитку і сільського розвитку є те, що у них ідеться про використання результатів економічного зростання для подолання бідності, підвищення рівня та поліпшення якості життя, участь громадян і їх спільнот у прийнятті та виконанні рішень, що стосуються їхньої життєдіяльності. Водночас у понятті інклюзивного розвитку особливо наголошується на необхідності дотримання громадянських, суспільних і політичних прав людей та економічного і соціального залучення виключених осіб. Ці положення слід обов'язково враховувати в характеристиці інклюзивного сільського розвитку. Необхідно зважати й на те, що інклюзивність передбачає забезпечення можливості доступу всім громадянам не лише до результатів економічної діяльності, а й до ресурсів, необхідних для її ведення. В сільській місцевості – це насамперед земельні ресурси. Таким чином, *інклюзивним сільським розвитком* слід вважати такий розвиток, результатом якого є гарантування та створення сільським жителям умов для: використання у господарській діяльності землі (а не тільки її продажу) та інших місцевих природних ресурсів; адекватного розподілу результатів економічного зростання в сільському господарстві та інших галузях сільської економіки; участі у суспільному і громадському житті для згуртування громад і захисту прав людини. Він веде до скорочення бідності, подолання економічного, соціального та політичного вилучення людей, які мешкають у сільській місцевості. Інклюзія є достатньою умовою для реального впливу сільських мешканців на місцеві громади, надає більшого шансу стати господарями, творчими особистостями і продуктивними працівниками.

Підходи до оцінювання. Інклюзивність має на меті забезпечити певну противагу неоліберальній парадигмі розвитку, оскільки сприяє удосконаленню суспільної системи шляхом спрямованості на досягнення таких результатів:

- цілей сталого розвитку;
- норм, прийнятних з точки зору гідності людини;
- дотримання основних прав людини;
- сприйняття та легалізації національних традицій і звичаїв.

Донедавна неокласична теорія економічного розвитку не мала однозначної відповіді на запитання: чи буде інклюзивний розвиток просто новою концептуальною ідеєю, науковим терміном, чи стане достатнім підґрунтям для стійких соціальних трансформацій світового рівня? Практика свідчить на користь другого варіанту цієї відповіді. У 2018 р. на 48-му Всесвітньому економічному форумі (ВЕФ)² була презентована система оцінки економічного розвитку країн,

² Всесвітній економічний форум (ВЕФ) – міжнародна неурядова організація, що базується в Женеві, діяльність її спрямована на розвиток міжнародної співпраці. Місією організації є "прагнення до поліпшення світу шляхом залучення бізнесу, політичних, академічних та інших лідерів суспільства у формуванні глобальних, регіональних і галузевих повісток дня". Щорічна зустріч під егідою Форуму проводиться в Давосі (Швейцарія). Зустріч об'єднує

яку визнали сучаснішою, ніж показник вартості валового внутрішнього продукту (ВВП) на душу населення, за яким визначається становище країни у світі. За нею визначається індекс (або рейтинг) інклюзивного розвитку (Inclusive Development Index) [13]. За задумом ВЕФ, він повинен інформувати та спонукати суспільства до сталого та інклюзивного економічного розвитку. Іншими словами, це агрегований показник, який враховує не тільки ВВП, а ще й 11 параметрів, отже, повніше відображає реальний стан справ у країні, а не тільки її виробничу потужність. Його 12 складових розділені на три групи.

(i) Зростання і розвиток:

- ВВП на душу населення (дол. США у величинах 2010 р.);
- продуктивність праці – ВВП на одного працівника (дол. США);
- очікувана тривалість здорового життя (роки);
- зайнятість населення (%).

(ii) Інклюзивність:

- коефіцієнт розшарування суспільства за доходами (від 0, тобто без розшарування, до 100);
- рівень бідності (%);
- коефіцієнт розшарування суспільства за розподілом багатства (від 0, тобто без нерівності, до 100);
- медіанний дохід (дол. США).

(iii) Наступність поколінь і стійкість розвитку:

- скориговані чисті заощадження (% від валового національного доходу);
- парникова інтенсивність ВВП (кілограми викидів CO₂ на долар);
- державний борг (% від ВВП);
- коефіцієнт демографічного навантаження (%);

З усіх цих показників спочатку складаються групові індекси, а потім підсумковий – їх середнє арифметичне значення.

За підсумковим індексом серед розвинених країн як щодо ВВП на душу населення (тут і далі: за паритетом купівельної спроможності), так і за індексом інклюзивного розвитку лідируючі позиції у 2018 р. займали: Норвегія, Люксембург і Швейцарія. Ісландія, яка за ВВП тільки 12-та, зайняла друге місце за інклюзивністю. Є несподівані лідери і серед країн, що розвиваються. Азербайджан (26-й за ВВП) виявився на третьому місці. Перші рядки в обох випадках залишилися за європейськими країнами: Литвою, Угорщиною та Латвією.

Передова економічна держава США опинилася на 23-му місці (з 30) за інклюзивністю серед розвинених країн. Такий результат пояснюється великим розміром держборгу, недостатньо великою тривалістю життя, розшаруванням за доходами і одночасно дуже високим рівнем нерівності (86-та позиція зі 100) за розподілом багатства. Бразилія – одна з країн БРІКС – перебуває на

близько 2500 вищих керівників бізнесу, міжнародних політичних лідерів, обраних інтелектуалів і журналістів, щоб обговорити найбільш актуальні питання, що стоять перед світом. 48-й Всесвітній економічний форум відбувся з 23 по 26 січня 2018 р. Головною темою заходу було "Creating a Common Future in a Broken World".

37-му місці серед країн, що розвиваються. Там також серйозні проблеми з нерівністю і розмірами держборгу.

Україна у зазначеному рейтингу посіла 49-те місце серед 79 країн, що розвиваються, і 78-ме місце серед 103 країн, у яких визначався рівень інклюзивного розвитку. Індекс інклюзивності нашої країни становить 3,42 бала, що на 6,8% менше порівняно з 2013 р. Це відображає зменшення кількості людей, які фактично включені у процес економічного зростання і отримують вигоди від нього.

За оцінками І. Манцурова, який детально проаналізував усі складові індексу інклюзивного розвитку в Україні, стан її економіки в останні п'ять років постійно погіршувався і його можна класифікувати як такий, що не відповідає міжнародним стандартам інклюзивного зростання [14, с. 84]. Показники ВВП на душу населення, продуктивність суспільної праці, обсяг скоригованих чистих заощаджень набагато нижчі порівняно з державами – лідерами у групі країн, що розвиваються, та середніми значеннями відповідних показників цієї групи. За показником же розшарування суспільства за рівнем багатства Україна посідає одне з останніх місць у зазначеній групі країн. Автор робить висновок: це доводить, що багатство, сконцентроване в руках небагатьох родин, не працює на розвиток виробництва, і не генерує достатнього надходження доходів до широких верст населення і, як наслідок, зменшує інклюзивність зростання [14, с. 79–80].

Викладені вище показники інклюзивного розвитку обрані для конструювання відповідного індексу на рівні національних господарств (країн). Для оцінки ж інклюзивного *сільського* розвитку в країнах чи, тим більше, на регіональному та місцевому рівнях усередині країн, ці показники потребують певної адаптації або й інтерпретації з урахуванням особливостей сільського сектора суспільства та національної системи статистичних даних. В Україні, наприклад, важливо враховувати переважно монофункціональний (аграрний) характер сільської економіки, надто поляризовану дуальну структуру сільсько-господарської галузі, демографічні та поселенські особливості в сільській місцевості різних регіонів, незадовільний стан сільської інфраструктури та інші обставини і чинники. Очевидно, вони мали б знайти відображення в індикаторах, що характеризують включеність громадян в економічні, соціальні та політичні процеси у сільській місцевості.

Серед факторів, які найбільшою мірою впливають на поглиблення нерівності, призводять до виключеності окремих осіб та груп і стримують можливість для інклюзивного розвитку загалом та інклюзивного сільського розвитку зокрема, слід відзначити такі:

1) нерівний розподіл активів (земельних, водних ресурсів, економічного капіталу) та місцевих енергетичних ресурсів (наприклад, через аграрні трансформації та неефективну земельну реформу), реалізація державної політики, внаслідок якої страждають незахищені громадяни (наприклад, політики стимулювання розвитку міжнародних та національних парків, що призводить до обмеження доступу до природних ресурсів для осіб, життєвий простір яких виявився територією, виділеною під влаштування парку) тощо.

2) нерівний доступ до:

– освітянських послуг (який впливає на здатність до забезпечення належного матеріального добробуту, що, у свою чергу, визначає рівень продуктивності праці);

– послуг закладів охорони здоров'я (який здійснює вплив на здатність до належної участі у суспільних процесах) та інших об'єктів інфраструктури (що позначається на можливості купівлі-продажу товарів);

– банківських установ (що відбивається на здатності до здійснення інвестиційної діяльності);

– ринків праці (що знаходить своє відображення у впливі на розмір мінімальної заробітної плати, процедуру звільнення, дискримінацію окремих груп осіб, міграцію тощо);

3) обмеження участі у розробленні, прийнятті та реалізації політичних рішень (що позначається на участі у житті суспільства, легітимності та підзвітності) призводить до диспропорцій у фінансових надходженнях між інтегрованими в суспільне життя громадянами та знедоленими верствами населення.

Перехід до інклюзивного розвитку. Більшість вчених стверджує, що ринок як такий не в змозі забезпечити умови для інклюзивного розвитку. Це завдання держави, у фокусі уваги якої має постійно перебувати індивід, чий інтереси задовольняються шляхом реалізації політики у сфері прав людини з урахуванням визнання принципів його участі у розвитку. ООН ще в кінці минулого століття рекомендувала з цією метою акцентувати увагу на прийнятті та імплементації принципів ефективного управління, спрямованих на стимулювання інтеграції, що передбачає встановлення рівноваги між ефективністю та справедливістю/транспарентністю; забезпечення конституційного захисту від дискримінації; сприяння ухваленню законів щодо прав людини та їх реалізації; посилення участі зацікавлених сторін у політичних процесах та гарантування їх легітимності; узгодження положень національного законодавства, процедури прийняття політичних рішень та реалій ринкового капіталізму, оскільки їх конфронтація призводить до руйнування традиційних прав місцевого населення [15].

У зазначеному контексті Продовольча та сільськогосподарська організація Об'єднаних Націй (ФАО) розробила рекомендації щодо відповідального державного регулювання питань землеволодіння [16], оскільки земельні відносини і гарантування прав на землю мають вирішальне значення для забезпечення інклюзивного розвитку. Тому реформування земельних відносин та відносин щодо управління водними ресурсами повинно належним чином враховувати плюралістичний характер реалізації права власності та здійснюватися в інтересах сільських громад.

Наразі актуалізується необхідність імплементації в нормативно-правову базу та практику функціонування національних господарств глобальних Цілей сталого розвитку та завдань щодо їх досягнення, які, як зазначалося вище, мають істотне інклюзивне спрямування. Щодо нормативно-правової бази, то в Україні це може бути здійснено через ухвалення закону про Стратегію

сталого розвитку України до 2030 року, а в частині інклюзивного сільського розвитку – також закону про основні засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку. Відповідні законопроекти [17, 18] зареєстровані у Верховній Раді України.

Слід зазначити, що положення законопроекту про Стратегію сталого розвитку України до 2030 року, які більшою чи меншою мірою спрямовані на дотримання інклюзивності у розвитку сільського господарства і села, максимально наближені до відповідних завдань глобальних ЦСР. Це стосується, зокрема операційної цілі 2.1 ("сприяти сталому розвитку агропромислового комплексу"), за якою у 2030 р. передбачено вдвічі підвищити доходи дрібних виробників аграрної продукції, зокрема жінок, фермерських сімейних господарств, скотарів та рибалок, у т.ч. шляхом забезпечення гарантованого та рівного доступу до землі, інших виробничих ресурсів і чинників сільськогосподарського виробництва, знань, фінансових послуг, ринків і можливостей для збільшення доданої вартості та зайнятості в несільськогосподарських секторах. На досягнення операційної цілі 3.2 ("скоротити бідність") спрямовані завдання: скоротити частку сільських домогосподарств, які потерпають від позбавлення через відсутність поблизу житла медичної установи – до 10%, через незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами медичної установи – до 15%, через відсутність регулярного щоденного транспортного сполучення з іншими населеними пунктами з розвиненою інфраструктурою – до 10%; підтримати законодавчим шляхом та заохочувати активну участь усіх людей у соціальному, економічному і політичному житті, незалежно від їхнього віку, статі, стану здоров'я, місця проживання та економічного чи іншого статусу.

Що ж стосується законопроекту про основні засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку, то у ньому тема інклюзивного розвитку сільського господарства і села представлена слабше. Значається, що завданням держави є стимулювання розвитку сімейних та інших фермерських господарств, створення ефективної системи державної підтримки для малих виробників сільськогосподарської продукції, включаючи сприяння їх об'єднанню; як пріоритети задекларовано: підвищення рівня зайнятості і мінімізація соціального виключення, підвищення стандартів якості життя та покращення екосистем у сільській місцевості. В загальних рисах розкриваються напрями і шляхи виконання цих завдань, однак вони не конкретизуються у контексті інклюзивності. Можна сподіватися, що така конкретизація може бути здійснена у процесі розгляду законопроекту в Комітетах Верховної Ради, особливо якщо Стратегія сталого розвитку України до 2030 року на той час уже набуде чинності. До цього спонукатиме те, що у розділі 4 Стратегії ("Впровадження Стратегії") передбачається забезпечити регулярне проведення експертизи законопроектів та нормативно-правових актів на відповідність їх принципам сталого розвитку з метою створення відповідного правового поля і стимулюючих фінансово-економічних механізмів.

У наукових колах перехід до інклюзивного розвитку розглядають переважно крізь призму регуляторних, економічних та інфраструктурних заходів уря-

ду, які мають стати результатом його активної діяльності. Регуляторні механізми здатні забезпечити доступ до основних ресурсів та благ і гарантувати можливість працевлаштування представникам економічно і соціально вилучених груп населення. Інструменти просторового планування можуть бути використані для залучення та активізації розвитку депресивних територій. Доцільно розробити спеціальну регуляторну політику для мікропідприємств, особливо у сільській місцевості, з метою формалізації та легалізації їхньої діяльності й надання їм допомоги стосовно адаптації до існуючих правил і положень. Комплексні програми сприяння підприємництву через спеціальні економічні та інші заходи можуть сприяти активізації інклюзивного розвитку. Для перехресного субсидування та перерозподілу фінансових ресурсів суспільства можуть бути використані податки та субсидії. Частиною цього процесу повинно стати розширення доступу до фінансових послуг через мікрокредитування.

З метою забезпечення соціальної підтримки впровадження означеної політики доцільно організувати відповідні освітняські заходи, орієнтовані на всі верстви населення. Схеми справедливої торгівлі сприятимуть підвищенню споживчої свідомості громадян. Дуже важливими елементами політики інклюзивності є різноманітні форми змішаного управління (політичного партнерства), управління громадою та недержавними організаціями на локальному рівні. Розширенню можливостей для підвищення якості життя вилученого населення сприятимуть інвестиції в розвиток інфраструктури та відродження депресивних територій (незалежно від їх статусу (сільська/міська місцевість)). Політика інклюзивного розвитку повинна також ґрунтуватись на комбінації положень різних політичних документів соціального характеру, орієнтованих на подолання негативного впливу нерівності та забезпечення соціальної інтеграції населення.

Висновки

Ідея інклюзивності як принцип залучення людей та їхніх спільнот до різних сторін суспільного буття і розвитку має тривалу історію існування. В сучасних умовах вона набуває поширення в контексті реалізації концепції сталого розвитку з наголосом на забезпеченні дотримання прав людини та доступу всіх верств населення, особливо уразливих його представників, до участі в суспільному і громадському житті.

Проблема інклюзивності особливо актуальна для розвитку сільського соціуму, оскільки в сучасному світі люди, які живуть і працюють у сільській місцевості, часто стають жертвами дискримінації, порушень прав особи та різних зловживань. Підтвердженням цього є ухвалення у 2018 р. Генеральною Асамблеєю ООН Декларації про захист прав селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості. Більшим економічній і соціальній залученості сільських мешканців та дотриманню їх прав сприятиме запровадження спеціальної політики сільського розвитку як системи заходів регулюючого впливу держави, що продукують ініціацію знизу і підтримку зверху позитивних змін в економічному, сільськогосподарському, людському, соціальному вимірах та політичному партнерстві у сільській місцевості.

Необхідно розрізняти поняття "інклюзивний розвиток" та "інклюзивне зростання", що часто використовують як синоніми. Інклюзивний розвиток передбачає не лише економічне зростання та рівний доступ до його результатів, а й впровадження засад прямої демократії та розподілу суспільних благ із залученням до цих процесів усіх членів суспільства. Інклюзивний сільський розвиток має забезпечувати можливість усім сільським жителям користуватися землею та іншими ресурсами сільської місцевості, результатами економічного зростання у сільському господарстві та інших галузях сільської економіки, брати участь у суспільно-політичних процесах та згуртовувати суспільні спільноти на шляху дотримання прав людини, вести до скорочення бідності та подолання економічного і соціального вилучення людей.

Перехід до інклюзивного розвитку в Україні вимагає формування сприятливого інституційного середовища і здійснення відповідних регуляторних, економічних та інфраструктурних заходів. Нормативно-правове його забезпечення потребує імплементації у національне правове поле глобальних Цілей сталого розвитку, досягнення яких у сільській місцевості передбачає ще й адекватне врахування цих цілей та завдань щодо їх досягнення в державній аграрній політиці та державній політиці сільського розвитку. Регуляторні механізми повинні створювати представникам вилучених груп населення можливість доступу до основних ресурсів і благ та їх працевлаштування. Економічні заходи мають впроваджуватись через реалізацію програм сприяння підприємству, включаючи розширення доступу до фінансових ресурсів шляхом мікrokредитування. Підвищенню якості життя вразливих верств населення сприятимуть інвестиції в розвиток інфраструктури та відродження депресивних територій.

Список використаних джерел

1. Інклюзія / Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Інклюзія>
2. Prebisch R. A critique of peripheral capitalism. *CEPAL Review*. 1996. № 1(1). P. 9-71. URL: https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/12273/253_en.pdf?sequence=1&isAllowed=y
3. Human Development Report 1997 / UNDP. 1997. Oxford: Oxford University Press. URL: http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/258/hdr_1997_en_complete_nostats.pdf
4. Sachs I. Inclusive Development Strategy in an Era of Globalization. *Policy Integration Department, World Commission on the Social Dimension of Globalization Working Paper*. 2004. No. 35. Geneva: International Labour Office. URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.464.6665&rep=rep1&type=pdf>
5. Цілі Сталого Розвитку: Україна. Національна доповідь / Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. 2017. URL: <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/sustainable-development-report/sustainable-development-goals--2017-baseline-national-report.html>
6. Про пленарне засідання Генеральної Асамблеї ООН 17 грудня 2018 р. URL: <https://www.un.org/press/en/2018/ga12107.doc.htm>
7. Ali I. and H.H. Son. Measuring inclusive growth. *Asian Development Review*. 2007. № 24(1). P. 11–31. URL: https://think-asia.org/bitstream/handle/11540/1704/Volume%2024_No%201_2007_02.pdf?sequence=1
8. Kosiedowski W. Koncepcja rozwoju inkluzywnego i jej realizacja w Europie Środkowo-Wschodniej. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. 2016. Zeszyt 5. S. 74. URL: http://www.iesw.lublin.pl/rocznik/articles/RIESW_1732-1395_14-5-276.pdf

9. Inclusive Wealth Report 2012: Measuring progress toward sustainability. URL: <http://www.ihdp.unu.edu/docs/Publications/Secretariat/Reports/SDMs/IWR%20SDM%20Low%20Resolution.pdf>
10. Nicky Pouw and Joyeeta Gupta. Inclusive Development: A Multi-Disciplinary Approach. URL: https://www.researchgate.net/profile/Nicky_Pouw/publication/315265627_Inclusive_Development_A_Multi-Disciplinary_Issue/links/5a0e043baca27244d28586cd/Inclusive-Development-A-Multi-Disciplinary-Issue.pdf
11. Довідник для сільського та селищного голови / Всеукраїнська асоціація сільських та селищних рад; Національний університет біоресурсів і природокористування України; Проект Агроінвест. Київ, 2014. 529 с.
12. Політика сільського розвитку на базі громад в Україні: наук. доповідь / за ред. чл.-кор. НАН України д-ра екон. наук О.М.Бородіної, чл.-кор. НААН України д-ра екон. наук І.В.Прокопи, д-ра екон. наук О.Л.Попової; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". Київ, 2015. 70 с.
13. The Inclusive Development Index 2018: Summary and Data Highlights / The World Economic Forum, committed to improving the state of the world. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Forum_IncGrwth_2018.pdf
14. Манцуров І.Г. Інклюзивний розвиток як основа протидії глобальним викликам сьогодення. *Економіка України*. 2018. № 10. С. 71–87.
15. Повестка дня для розвитку. Резолюція Генеральної Ассамблеї ООН A/RES/51/240 от 15 октября 1997. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/51/240>
16. Добровольные руководящие принципы ответственного регулирования вопросов владения и пользования земельными, рыбными и лесными ресурсами в контексте национальной продовольственной безопасности / ФАО. Рим, 2013. URL: <http://www.fao.org/docrep/016/i2801r/i2801r.pdf>
17. Проект Закону про Стратегію сталого розвитку України до 2030 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64508
18. Проект Закону про основні засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64742

Надійшла до редакції 22.02.2019 р.

Бородина Е.Н., д-р екон. наук, член-корреспондент НАН України, професор заведуюча відділом економіки і політики аграрних преобразований

Прокопа І.В., д-р екон. наук, член-корреспондент НААН України, професор головний научний співробітник

ГУ "Інститут економіки і прогнозування НАН України"

ИНКЛЮЗИВНОЕ СЕЛЬСКОЕ РАЗВИТИЕ: НАУЧНЫЙ ДИСКУРС

Рассмотрены существенные признаки сельского развития как многовекторного процесса, который предполагает не только экономический рост в сельской местности, но и требует его адаптации к человеческому поведению, социальной и политической структуре сельских сообществ и их вовлеченности в процессы развития, отражает системные положительные изменения в селе, инициируемые снизу и поддерживаемые "сверху". В таком понимании сельского развития инклюзивность является прищущим ему признаком.

Показано, что становление понятия "инклюзивное сельское развитие" осуществлялось в процессе обогащения и конкретизации относительно сельского сектора общества теоретических концепций устойчивого развития, инклюзивного роста и инклюзивного развития. Оно определяет развитие, результатом которого выступает создание сельским жителям условий для: использования в хозяйственной деятельности земли и других местных ресурсов; адекватного распределения результатов экономического роста в сельском хозяйстве и других отраслях сельской экономики; участия в общественной и общинной жизни для сплочения общин и соблюдения прав человека. Такое

развитие способствует сокращению бедности, преодолению экономического, социального и политического исключения людей, проживающих в сельской местности.

Акцентируется, что обеспечение инклюзивного развития является функцией государственного регулирования национального хозяйства. Для ее выполнения в Украине необходимо прежде всего обеспечить имплементацию в нормативно-правовую базу глобальных Целей устойчивого развития и задач по их достижению путем принятия закона о Стратегии устойчивого развития до 2030 года, а в части инклюзивного сельского развития – также закона об основах государственной аграрной политики и государственной политики сельского развития.

Ключевые слова: инклюзивность, экономический рост, инклюзивное развитие, права человека, сельское развитие, социальное привлечение, Цели устойчивого развития

O. Borodina, Doctor of Economics, Corresponding Member of NAS of Ukraine, Professor, Head, Department of Economics and Policy of Agrarian Reforms

I. Prokopa, Doctor of Economics, Corresponding Member of NAAS of Ukraine, Professor, Principal Researcher

Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine

INCLUSIVE RURAL DEVELOPMENT: A SCIENTIFIC DISCOURSE

The article considers the essential features of rural development as a multi-vector process, which not only involves economic growth in rural areas, but also requires its adaptation to human behavior, social and political structure of rural communities and their involvement in development processes. It also reflects systemic positive changes in rural areas, which are initiated "from bottom" and supported "from top". In this concept of rural development, inclusiveness is inherent.

The authors show that the development of the concept of "inclusive rural development" took place in the process of enrichment and specification of the theoretical concepts of sustainable development, inclusive growth and inclusive development in relation to the rural sector of society. This concept denotes a development whose result consists in the creation of proper conditions for the rural population for such purposes as: the use of land and other local resources in the economic activities; adequate distribution of the results of economic growth in the agriculture and other sectors of the rural economy; and participation in social and public life for the consolidation of communities and observance of human rights. Such development leads to the reduction of poverty, overcoming the economic, social and political exclusion of people residing in rural areas.

It is pointed out that ensuring the inclusive development is a function of the state regulation of national economy. To implement it in Ukraine, it is necessary to ensure, first of all, the implementation, in the regulatory and legal framework, of the global goals of sustainable development and the objectives for their achievement. That could be realized by adopting the Law on the Strategy for Sustainable Development until 2030, and, in the part of inclusive rural development, also the Law on the Basic Principles of the State Agrarian Policy and State Policy of Rural Development.

Key words: inclusiveness, economic growth, inclusive development, human rights, rural development, social inclusion, Goals of Sustainable Development

References

1. Inclusion. Wikipedia. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wiki/Inklusion> [in Ukrainian].
2. Prebisch, R. (1996). A critique of peripheral capitalism. *CEPAL Review*, 1(1), 9-71. Retrieved from https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/12273/253_en.pdf?sequence=1&isAllowed=y

3. UNDP (1997). Human Development Report 1997. Oxford: Oxford University Press. Retrieved from http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/258/hdr_1997_en_complete_nostats.pdf
4. Sachs, I. (2004). Inclusive Development Strategy in an Era of Globalization. *Policy Integration Department, World Commission on the Social Dimension of Globalization Working Paper*, 35. Geneva: International Labour Office. Retrieved from <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.464.6665&rep=rep1&type=pdf>
5. Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine (2017). Sustainable Development Goals: Ukraine. National Report. Retrieved from <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/sustainable-development-report/sustainable-development-goals--2017-baseline-national-report.html> [in Ukrainian].
6. About the plenary session of the UN General Assembly on December 17, 2018. Retrieved from <https://www.un.org/press/en/2018/ga12107.doc.htm> [in Ukrainian].
7. Ali, I. and Son, H.H. (2007). Measuring inclusive growth. *Asian Development Review*, 24(1), 11-31. Retrieved from https://think-asia.org/bitstream/handle/11540/1704/Volume%2024_No%201_2007_02.pdf?sequence=1
8. Kosiedowski, W. (2016). Koncepcja rozwoju inkluzywnego i jej realizacja w Europie Środkowo-Wschodniej. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, 5, 74. Retrieved from http://www.iesw.lublin.pl/rocznik/articles/RIESW_1732-1395_14-5-276.pdf [in Polish].
9. Inclusive Wealth Report 2012: Measuring progress toward sustainability. Retrieved from <http://www.ihdp.unu.edu/docs/Publications/Secretariat/Reports/SDMs/IWR%20SDM%20Low%20Resolution.pdf>
10. Pouw, Nicky and Gupta, Joyeeta. Inclusive Development: A Multi-Disciplinary Approach. Retrieved from https://www.researchgate.net/profile/Nicky_Pouw/publication/315265627_Inclusive_Development_A_Multi-Disciplinary_Issue/links/5a0e043baca27244d28586cd/Inclusive-Development-A-Multi-Disciplinary-Issue.pdf
11. Directory for village and settlement leaders (2014). All-Ukrainian Association of Village and Village Councils, National University of Bioresources and Natural Resources of Ukraine, Project AgroInvest. Kyiv [in Ukrainian].
12. Community-based rural development policy in Ukraine (2015). Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
13. The Inclusive Development Index 2018: Summary and Data Highlights. The World Economic Forum, committed to improving the state of the world. Retrieved from http://www3.weforum.org/docs/WEF_Forum_IncGrwth_2018.pdf
14. Mantsurov, I.H. (2018). Inclusive development as a basis for counteracting the global challenges of the present. *Ekonomika Ukrainy – Ukraine economy*, 10, 71-87 [in Ukrainian].
15. Agenda for development. UN General Assembly Resolution A/RES/51/240 of 15 October 1997. Retrieved from <https://undocs.org/en/A/RES/51/240> [in Russian].
16. FAO (2013). Voluntary Guidelines for Responsible Management of Ownership and Use of Land, Fisheries and Forest Resources in the Context of National Food Security. Rome. Retrieved from <http://www.fao.org/docrep/016/i2801r/i2801r.pdf> [in Russian].
17. Draft Law on the Strategy of Sustainable Development of Ukraine until 2030. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64508 [in Ukrainian].
18. Draft Law on the Basic Principles of State Agrarian Policy and State Policy for Rural Development. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64742 [in Ukrainian].